शिक्षादर्पणम्

कन्हैयालालप्रसादिता

[illegible]

[illegible]

SHIKSHA DARPANA

(A Manual ... [illegible])

KANHAIYA [illegible]

[illegible]

CONTENTS.

PART I.

		Page.
I.	The duties of pupil and teacher	... 2
II.	Punctuality	... 16
III.	Rules of conduct and management	... 19
IV.	Punishment	... 30
V.	Discipline	43
VI.	Qualifications of teachers	... 53

PART II.

VII.	The Story of Aruni	... 64
VIII.	" " " Upamanyu	... 67
IX.	" " " Veda	... 79
X.	" " " Uttanka	... 91
XI.	" " " (Conclusion)	... 101

श्रीगणेशाय नमः ।

शिक्षादर्पणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

विभुः शं तनोत्वत्र यस् स्तूयमानः
सुरेन्द्रादिभिः स्वार्थलाभाय नित्यम् ।
परेशं तमाद्यन्तहीनं महेशं
भजे मोक्षदं भक्तिभाजां जनानाम् ॥१॥

भव्याकृतिं शैलसुतातनूजं
मोदाकरं मोदितचन्द्रमौलिम् ।
प्रत्यूहशैलव्रजदारिकान्तिं
वन्दे गणेशं बहु वारणास्यम् ॥२॥

यं भाग्यभाजो मनुजा भजन्ति
विघ्नव्रजं नाशयति स्मृतो यः ।
श्रेयस्तनोत्वाशु जनानुकम्प्यो
वन्दारुवन्द्यं तमहं नमामि ॥

निःशेषतत्त्वा गुरुभक्तिनिष्ठाः
संयमिनं मे निगमागमज्ञम् ।
कपोल दाप तरुणा निपाय
सन्तोष भवतु गुणान् गुणज्ञाः ॥४॥
भावं कविः काव्यमति, नं काव्ये
दृष्टप्रमाणस्य निरा प्रमाणम् ।
तर्हि समाहृत्य नियमसंरां
नित्यं मुनिरिव निरापुरस्मि ॥५॥
यतन्ते विनास्वाद्य साधयन्ति सन्तं
मुदा सज्जना मामकान गुणाढ्याः ।
तथा दुर्जना माऽदर्शयन्ति नून
एमन्तमत्यशाधिन मा निलयेय ॥६॥

गुरुशिष्यकर्तव्यमीमांसा ।

उत्थाय नित्यं शयनान् मुहूर्ते
ब्राह्मे स्मरेद् ब्रह्म विशुद्धचित्तः ।
स्वाभीष्टदं श्रीजगदीशपाद-
पङ्केरुहं योगिसमाधिजुष्टम् ॥७॥

यत्पादपद्मस्मरणात् प्रयान्ति
योगीन्द्रमुख्या विदितात्मतत्त्वाः ।
दुःखापहं धाम सुखप्रदं वै
ध्यायेन्मुदा तं मनसा परेशम् ॥८॥
शारीरिकं मानसिकञ्च शौचं
प्राभातिकं सर्व्वविधं समाप्य ।
दत्तावधानोऽथ शिशुः स्वपाठं
प्रत्याह्निकं साधु पठेद् यथेच्छम् ॥९॥
प्रातश्च सायं भ्रमणं नितान्तं
पथ्यं सदा स्वास्थ्यकरं प्रदिष्टम् ।
पुष्णाति चित्तस्य शरीरयोश्च
स्वस्थे हि तस्मिन् स्फुरतीह बुद्धिः ॥१०॥
तथा यतः सिध्यति सर्व्वमेव
सुखेन सम्यक् पठनादिकृत्यम् ।
कृतात्मशुद्धिः प्रणिपत्य चेशं
श्रान्त्वा कियत्कालमतः पठेद् वा ॥११॥
घस्रे परस्मिन् भविता नवीनो
यः शिक्षणीयो गुरुभिः स्वपाठः ।

एवंविधेनापि परिश्रमेण
सम्यङ् न पाठो रसनाग्रवर्त्ती।
तूर्णी भवत्येव कदापि तेषां
नो वा तदर्थावगतिश्च काचित् ॥१७॥
अतस्तदर्धं प्रथमं स्वचित्ते
विचार्य्य सम्यङ्, निजया तु मत्या।
स्वाधीतपाठस्य शनैःशनैर्वा
कर्त्तुं मुखस्थं शिशवो यतेरन् ॥१८॥
दयानिधेः सांनरु धाकराद् वे
गुरोरधीतं पठनार्हपाठम्।
सदा पठेयुः प्रणिधाय चेतो
ध्यानात्मबोधस्य न जातु लोपः ॥१९॥
यथाल्पिकं भुक्तमहीनमस्यः
सुजीर्णमंचानुते हि पुष्टिम्।
स्वभ्यस्तपाठोऽपि तथैव दैनो
बालस्य बुद्धिं प्रखरां विधत्ते ॥२०॥
इत्थं न ये चात्र समाचरन्ति
शोचन्ति ते वै परिणामकाले।

यतो बालका अन्यथा याचरन्ति
न तेऽरं कृतार्था भवेयुः स्वकाले ॥३०॥
बाला यदा स्वं नियमेन पाठं
सम्यक् पठेयुस्तु मदैकचित्ताः ।
तदा स नित्यं सफलार्थदायी
बुद्धिप्रकर्षं तनुते प्रभूतम् ॥३१॥
निर्णीतकाले हि परीक्षणस्य
पठन्ति बालाः समुपागते ये ।
प्रायः कृतार्था न भवन्ति तेऽत,
भवन्ति ये केऽपि न तेऽपि दक्षाः ॥३२
दशाह्निकं किं निजभोज्यवस्तु
शक्नोति भोक्तुं युगपद्धि लोकः ।
प्रभूतभुक्तं परिमाणतो वा
पुष्णाति देहं किमु तत्र लोके ॥३३॥
एकासने नोपविशेन् महद्भिः,
साकं कदाचित् खलु मानवोऽत्र ।
स्वयं स्थितश्चैति महाजनश्चे-
दुत्थाय चैनं प्रणमेद् विनम्रः ३४॥

अध्यापकस्यात्र गुरोर्हि शिष्टिं
मन्येत शिष्यः सततं त्वमायः।
सर्व्वप्रयासेन च विघ्नवर्ज्यं
प्रसादयेत् तं सदसद्विधिज्ञम् ॥३५॥
वेदोदितं धर्ममनाकुला ये
कुर्व्वन्ति नित्यं हि कुतर्कहीनाः।
ते शर्म्म कीर्तिञ्च मर्त्ये लभन्ते
सायुज्यमुक्तिञ्च परत्र लोके ॥३६॥
निन्दन्ति वेदोक्तविधिं नरो ये
नानाकुतर्कैरिह मर्त्यलोके।
निन्दाञ्च दुःखं विविधं लभन्ते
नो निन्दनीयं खलु वेदधर्म्मं ॥३७॥
समागते छोभमुपैति चेतो
महाजनेऽल्पस्य धरातलेऽत्र।
अतः समुत्थाय च सादरं तं
नमेद् विनम्रो मनसः प्रशान्त्यै ॥३८॥
लोकं वरिष्ठं त्वरितं निरीक्ष्य
यो वन्दते सेवत एव नित्यम्।

आयुर्बलं स्याच्च यशश्च विद्या
सम्वर्धते तस्य चतुष्टयं हि ॥३८॥
गुरुं पितृव्यं श्वशुरञ्च मातुलं
वयोऽल्पकं चापि तु यागकारिणम् ।
समागतं वीक्ष्य विनम्रकन्धरो
वयोऽधिकोऽपि प्रणमेत् सदैव ॥४०॥
यः पाठयेत् स्वल्पमुतप्रभूतं
विद्यां मुदा तांश्च हि शिक्षयेद् वा ।
मान्यो गुरुः सोऽत्र महोपकारी
विद्यार्थिनां कोऽर्थभिलाषुकाणाम् ॥४१॥
समादिशेद् वा न समादिशेद् वा
गुरुः सुकार्ये पठनादिके वे ।
परं यतेताशु हिताय तस्य
सर्वात्मना चापि पठेत् सुपाठम् ॥४२॥
कायेन वाचा मनसा मनस्वी
गुरोः समक्षं निजितेन्द्रियो हि ।
बद्धाञ्जलिः सन् समयं निरीक्ष्य
पृच्छेदभीष्टं विनयेन शिष्यः ॥४३॥

विद्याप्रदाता खलु जन्मदातु-
र्विशिष्यते स्वच्छ गुरुर्महात्मा ।
यतो लभन्ते मनुजा हि शर्म
परत्र लोके परमं पदं च ॥४४॥

विद्यालये चापि गुरोः समक्षं
समेत्य तूर्णं त्वभिवन्द्य नम्रः ।
आज्ञां तदीयां समवाप्य शिष्यः
समाविशेत् स्वासनमेव दिष्टम् ॥४५॥

ततः समक्षं ननु वा परोक्षं
कायेन वाचा विमर्षेन कुत्र ।
आर्यं गुरुं चात्र विमानितोऽपि
नैवानुकर्तुं प्रयतेत शिष्यः ॥४६॥

उत्थातुमिच्छां प्रसमीक्ष्य शिष्यो
गुरोस्त्वरं प्राक् च समुत्थितः स्यात् ।
ततः परं विष्टरभाजि तस्मिन्
पयात् स्थितिं वा सततं दिदृक्षात् ॥४७॥

सत्यामसत्यां च गुरोर्हि निन्दां
समाचरेत् कोऽपि तु यत्र लोकः ।

हिताभिलाषी नहि तत्र तिष्ठेत्
कर्णौ पिधायाशु ततो व्रजेद् वा ॥४८॥
यथा जलं ना खननेन नित्यं
लभेत लोके त्वरितं तथा च ।
विद्यां सदैवाभ्यसनेन शिष्यः
शुश्रूषया वा लभते गुरोर्हि ॥४९॥
विद्यालये छात्रगणाः सुवर्गे
दत्तावधाना अचलन्मनस्काः ।
वाचंयमा वाचमनिन्द्यकीर्ति-
गूढार्थमन्त्रैरुपपन्नां ताम् ॥५०॥
अजस्रमभ्यर्थितबुद्धिधारां
माधुर्ययोगां निखिलेन पूर्णाम् ।
समस्तविद्यार्णवपारगस्य
शृण्वन्तु निर्धारितकालमेव ॥५१॥
श्रुत्वा निदेशान्तु गुरोः सदैव
ये पालयन्ति सम्यक् तद्धियाः ।
समाप्नुवन्ति च यशो महान्तो
विन्दन्ति विद्यां बहुभोगदां ते ॥५२॥

न यो याद्रियते शृणोति
दुक्तं नहि, कार्य्यकामम् ।
विधत्ते त्वरितं विनीतो
ति माऽत्र धरातलेऽस्मिन् ॥५३॥
शिष्यो मनुते कृतार्थ-
मयार्य्यवरस्य नित्यम् ।
नर्कयास्य गुरूपदेशे-
ताति वंचुलाभदैव ॥५४॥
नो शिष्यपदं समृद्धं
सोऽतिविचित्रबुद्धिः ।
त्यय विनानितःसन्
तोऽस्तो भुवि मर्मलेशम् ॥५५॥
सर्वविधेरुपायैः
गुरुते शिशूनाम् ।
ग्गवरतुल्यमिषा-
नमोऽपि हरिम् ॥५६॥
य गुरुदर्शिता
विविध लभन्ते ।

ते वित्तदं चापि पदं नवीनं
येनात्र नित्यं सुखिनो भवन्ति ॥५७॥
अतो गुरुः ज्ञानगुरुर्महात्मा
विशिष्यते जन्मदहेतुतोऽपि ।
विमानयेन्नैव कदापि पूज्यं
विमानना तस्य विहन्ति शर्म ॥५८॥
तीक्ष्णा मतिर्यं स्मरणस्य शक्ति-
र्भाव्या सदा छात्रगणस्य तीव्रा ।
निरन्तरं चेश्वरदेशितं तत्
परं हयं वर्धत एव यत्नैः ॥५९॥
विभिन्नलोकस्य नितान्तभेद-
मायो भवेन्नात्र विचारणास्ति ।
दोषेन किं प्रज्ज्वलितेन लोका
विलोकते लोकविकाशसर्वम् ॥६०॥
सुतीव्रबुद्धे हि जनस्य यद्वत्
मनोरथः सिध्यति तूर्णमत्र ।
तद्वत् सदोद्योगरतो मनुष्यो
मनोप्सितं वै लभते श्रमेण ॥६१॥

सत्यव्रताः सत्यमहर्निशं ये
वदन्ति शिष्याः सदसद्विवेकाः ।
नन्दन्ति तेऽन्तःकरणे नितान्तं
समाद्रियन्ते गुरुभिः परैश्च ॥६२॥
न सत्यमस्य गुरुरत्र शिष्यं
प्रीणाति वै केवलसाध्यसिद्धः ।
प्रीणन्ति नित्यं सहपाठिनस्त-
मन्ये तथा सर्वजना धरित्र्याम् ॥६३॥
देवद्विजाशीर्वचनेन भूयः
स्वल्पेन कालेन भवेत् प्रबोधः ।
मतिप्रवेनाशु स सत्यवादी
समस्तविद्यार्णवपारदृश्वा ॥६४॥

द्वितीयप्रकाशः ।

कालतत्परतामीमांसा ।

आत्मानमिच्छेद् यदि वा कृतार्थं
कालप्रतीक्षा सततं विधेया ।
नो कोऽपि तद्ह्रासकरो हि लोके
खेदासिमेवं लभते सस्पृहाम् ॥१॥
सा हेतुमत्ता सकलस्य मूलं
कार्य्यस्य सिद्धेरिह तत्त्वविद्भिः ।
विद्यालयेऽस्या महती प्रतीक्षा
कालाद् यतः सिध्यति तत्र सर्वम् ॥२॥
अतीत्य निर्धारितकालमत्र
आयाति यश्छात्रवरः सदैव ।
सत्पाठपुस्तिंर्बहुलप्रयासैः
कालेन सम्यग् लभते न सिद्धिम् ॥३॥
इत्थं चरेयुर्गुरवो महेच्छा
विद्यालयोपस्थितिसंनिधाने ।
चिकीर्षवश्छात्रहितं स्वधर्मं
विन्दन्ति कौलीनमयोऽन्यथा ते ॥ ४ ॥

यायान्ति कालेन विलम्बितेन
गच्छन्ति गेहं नियते च काले ।
कर्तव्यकार्य्यात् विमुखा लभन्ते
ते स्वामिनः शिष्यगणाच्च निन्दाम् ॥ ५ ॥
न जातु तन्मासिकदक्षिणाशु
तत्स्वामिनः कर्तुमलं यतन्ते ।
तदा विविग्ना निजजीविकार्थे
प्रयान्ति चान्यत्र विहाय कृत्यम् ॥ ६ ॥
परं लभन्ते न ततोऽधिकं ते
वराटिकामात्रमपोह तत्र ।
पूर्व्वप्रणाल्या सततं चरन्तः
कार्य्यं स्वकीयं विदुषां वरेण्याः ॥७॥
यतो यतो यान्ति ततस्ततो वा
महीयसीं मानतमोऽपणां ताम् ।
विमाननां कार्य्यपराङ्मुखास्ते
जन्ति नूनं, न च शर्म्मलेशम् ॥८।
ानुवर्तित्वगुणै र्नितरं
र्तव्यरक्षाशुभमौक्तिकं हि ।

प्रधानतः स्यात् समयानुवर्ति-
श्रमस्वभावत्वसहायकं तत् ॥९॥
श्रमस्वभावत्वमनिन्द्यकीर्तिं
यथा फलत्वञ्च समेत्य नित्यम्।
कालानुवर्तित्वमपीह लोके
तथाऽसहायं न फलं प्रसूते ॥१०॥
भवन्ति विघ्नाः सततं त्वनेके
श्रमस्वभावत्व इहासहाये।
परञ्च सम्भूय निहत्य सर्वान्
तांस्ते सुवाते विविधं फलञ्च ॥११॥
मन्दातिमन्दा इयनिष्ठलोका
नैके यथाकालमपि स्वकीयम्।
समाचरन्तश्च परित्यजन्तः
कार्य्यं द्रुतं तत् प्रतिपादयन्ति ॥१२॥
नैतद् विचित्रं प्रतिभाति मेऽत्र
लोके च विद्वन् बहुभोगभाजि।
श्रमस्वभावं समुपैति नित्य-
मुद्योगिनं सर्वविधा हि सम्पत् ॥१३॥

तृतीयप्रकाशः ।

नियमवर्गस्थित्यादिमीमांसा ।

सुशासनेनैकविधेन शिष्टाः
मुख्येन कालेन सुखेन शिष्याः ।
संपालयन्तश्च गुरूपदेशान्
कुर्व्वन्ति कृत्यं खलु दत्तचित्ताः ॥१॥

कर्त्तव्यबोधेन न वानुरागे
र्न, भावितहत्या न, हितेच्छया नो ।
यत् किञ्चिदवैव समाचरन्ति
दण्डेन बालाः खलु केवलेन ॥२॥

साम्नाथ दानेन च भेदनेन
क्रमेण बालान् सततं मनीषी ।
मुदा वशीकर्तुमरं यतेत
समेन दण्डेन ततश्च शिष्यान् ॥३॥

एकः प्रशास्ति प्रचुरांश्च यत्र

संपालनेनात्र वशङ्गतानाम् ॥४॥
सुशासनेनैव गुणद्वयस्य
बालस्य चित्ते लभतेऽवकाशम्।
ध्यानं सदाज्ञापरिपालनस्य।
संवर्धते वै समयानुकूलम् ॥५॥
कथं शिक्षको बालकान् बालबुद्धीन्
विदध्याद् गुणज्ञान् क्षमत्या विनीतान्।
समुद्घाट्यते नीतिरिया जनानाम्
समक्षस्य सम्यग् विनिर्णीय चित्ते ॥६॥
स्वकार्य्यनिष्ठः स्थिरचित्त एवं
चेच्छिक्षकः स्वान् सततं च शिष्यान्।
नियोजयेद्दै निजकार्य्यकृत्ये
तदा तदाशा परिपूर्य्यते हि ॥७॥
सुखे सुखी शोकगते सुशोकी
दुःखे तु दुःखी च समस्वभावः।
विपत्तिकाले दयते गुरुर्यो
वशम्वदास्तस्य भवन्ति सर्वे ॥८॥
एतावता चेद् विधिनापि भिन्द्यात्

तिलान्न तैलं मृदुपीडनेन ॥१३॥
न्यूना तु यद्यानियमावलीनां
यावन्मिता स्यात् सुधिया निबद्धा ।
तावत् फलं सा वकुलं प्रसूते
तद्भूरिसङ्ख्या न हि पाल्यते हि ॥१४॥
इमे तथैवं नियमाः सुधीभिः
संक्षिप्तसारार्थभृतो विधेयाः ।
सिध्यन्ति कार्य्याणि समीहितानि
सुशासनं यैः परिपाल्यते हि ॥१५॥
काले तु तथ्यं प्रवदेन्मनुष्यो
नैत्यं कदाचिन्नियमो विलोक्यः ।
भाषेत सत्यं सततं प्रकृत्या
चैत्येव योग्यः स पुन र्निगाद्यः ॥१६॥
सर्वेषु नित्यं विषयेषु योग्य-
कामप्रदो भूरिफलप्रधानः ।
कार्य्यो महाबुद्धिविलासशीलै-
र्बहुप्रयोगो नियमो विचित्रः ॥१७॥
संपालनायैव विधीयतेऽव

ट्टिलान सर्व प्रवदेत् मदीति ॥ २२ ॥
गुरागयवाजा प्रथमं शिशूनां
चित्तऽभिलाषः समुदेति नूनम्।
मिथ्यात वाच: किमु लोकसिद्ध-
मित्यय योद्व यत चेष्टतेऽसौ ॥ २३ ॥
कृते निषेधेऽपि यदा यदा ते
वमुच मिथ्या वचनं वमन्ते।
चेष्टा न तत्कर्णपथं गतं स्यात्
भवेत्तदा चेतसि नो तदिच्छा ॥ २४ ॥
अपालितो हन्ति मृगासनं स
देहं यथा वा विकृताङ्गपेशी।
उपायमात्रं परमेव नित्यम्
उद्दिश्यमानो नियमो, न मुख्यः ॥ २५ ॥
सुलभ्यमेतन्नियमस्य लक्ष्यं
सुस्नात वै निर्मितिसंविधाने।
त्पालनासक्तिपरस्य नित्यं
ालस्य चेष्टा प्रकृति द्वितोया ॥ २६ ॥
त्खण्डनाद्यानिकरात् तदा तत्

दित्यत्र सत्वं प्रवदेत् सदेति
श्रुत्वाग्रवाक्यं प्रथमं शिशूनां
चित्तेऽभिलाषः समुदेति नूनम्
मिथ्यति वाचः किमु लोका
मित्यत्र बोद्धुं बत चेष्टतेऽसौ ॥
क्षते निषिद्धेऽपि कदा कदा ते
वक्तुश्च मिथ्या वचनं चमन्ते ।
चेद्वा न तत्कर्णपथं गतं स्यात्
भवेत्तदा चेतसि नो तदिच्छा ॥
अपालितो हन्ति सुशासनं स
देहं यथा वा विकृतांङ्गपेशी ।
उपायमात्रं परमेव नित्यम्
उद्दिश्यमानो नियमो, न मुख्यः ॥
मुलच्यमेतन्नियमस्य लक्ष्यं
ज्ञात वै निर्मितिसंविधाने ।
त्यालनासक्तिपरस्य नित्यं
ालस्य चेष्टा प्रकृति र्द्वितीया ॥ २
रखण्डनाद्यानिकरात् तदा तत् ।

दुष्टान् यतं शिक्षक पार्श्ववित्तः ॥३९॥
आलस्यमेव प्रवदन्ति मूलं
दोषव्रजानां महतां नवानाम् ।
आलस्यभाजां हि यतो नराणां
संजायते चेतसि दुष्प्रवृत्तिः ॥४०॥
सुकार्य्यलग्नं यदि मानसं नो
यत्र भवेन्नीतिविदां जनानाम् ।
उद्यन्ति तस्मिन् विविधा नवीनाः
कुवृत्तयो दोषपुरस्सरा हि ॥४१॥
तावत् प्रदेयं गुरुभि र्हि कार्य्यं
कर्त्तुं प्रभूतं शिशुवृन्दकेभ्यः ।
यावच्च कालं नियतं सुखेन
संयापयेयु र्निमिष यथा ते ॥४२॥
न कश्चनैवं विहितेऽभिबालो
वैरायते वा कलहायते नो ।
नो वा विरुद्धं निजशिक्षकस्य
करोति कृत्यं मनसापि शश्वत् ॥४३॥
एवंविधाध्यासनपङ्क्तिरत्र

क्रीडार्थं गुरवश्चापि गच्छेयुः स्नेहपूर्वकम्।
एवं संमिलनेनैव व्यवहारेण सर्वथा।
अन्योऽन्यं वर्धते प्रीतिः, तेषां नित्यं नवा नवा।
स्वाधीनतां केचन संव्रजन्ति
स्तोकञ्च नन्दन्ति हसन्ति मन्दम्।
गुणञ्च सर्वं प्रसमीक्ष्य, तेभ्यो
भ्रूभङ्गभङ्ग्या न कदापि कुप्येत्॥११॥
आज्ञातिक्रमणं नेतन्नैवा वापि स्वतन्त्रता।
बालानां प्रकृतिः प्रायो दृश्यते, सा हि दुष्य
संदिहानो यथा दुःखं नित्यं भुङ्क्ते स्वचेतसि
संदिग्धोऽपि तनस्तावत् तत्तदर्थञ्च विन्दति
हितेप्सुना विना हेतुं शिक्षकेण विवेकिना
सन्देहो नैव कर्तव्यः कस्मिन्नपि हि बाल
संभवो यस्य दोषस्य सन्देहेन विधीयते।
संशोध्यते, स तेनैव तेषु प्रायः प्रजायते ॥१
अवश्यमेवं यदि कोऽपि दण्डो
बालस्तदा दण्डविधि विधेयः।
तस्मिन् स योग्यः खलु शिक्षकेण

श्रेयावहं तं हि परं स विन्देत् ॥१६॥

नन्दन्ति हृष्यन्ति सदार्तनादै-
र्निन्दन्ति निघ्नन्ति वितर्जयन्ति ।
बालान् विमुग्धान् भुवि मानिनो ये
ते शिक्षकाख्यं न पदं लभन्ते ॥१७॥

समेऽपराधे सति बालकेषु
संपातनीयोऽपि समो हि दण्डः ।
मिथोविरोधं विद्रुमः स तेषु
कोलाहलं वा बहुधा विदध्यात् ॥१८॥

एकस्य दोषः प्रथमः, परस्य
द्वितीयकस्यान्यतरस्य वा स्यात् ।
तृतीय एवं मनसा विचिन्त्य
न्यूनाधिको दण्डविधि विधेयः ॥१९॥

एकापराधेऽपि दशाविभेदात्
दण्डो विधेयो विषमस्तदानीम् ।
एको हि दोषं प्रकरोति जान-
न्नज्ञानतोऽन्यो यदि तं विधत्ते ॥२०॥

दैवात् कदाचिद् यदि कोऽपि बालः

समाचरेत् कञ्चन वापराधम् ।
तापस्य दुःखं भजते ऽनुशोच-
त्यथो तदर्थं न स दण्डनीयः ॥२१॥
कृत्वापराधं नहि मन्यते तं
न वानुशोचत्युत तप्यते नो ।
प्रगल्भते वापि गुरोः समक्षम्
दण्डेन दण्ड्यः स तु दण्डनीयः ॥२२॥
अपराधो न दण्डेन केवलेन प्रशाम्यति ।
चरित्रशोधनं तस्य शान्तिर्भवति वा शिशोः
यावच्चरित्रसंशुद्धि र्बालकस्य न जायते ।
तावत् तत्र दयास्नेहौ दर्शनीयौ न पूर्ववत्
एकापराधस्य कृते महीयान्
दण्डो लघीयानथवा कदाचित् ।
बाले न पात्यो गुरुभि र्नितान्त
मेयं विनीतिः शुभदा विभाति ॥ २५ ॥
अभ्यासशीलाः प्रभवन्ति शिष्या
दण्डस्य निर्भीकसमाः स्वतन्त्राः ।
कृतागसां वर्धत एव सख्या

ह्रासं परं सा न कदापि याति ॥ २६

नैमित्तिकं नैत्यिकमत्र कार्य्यं
भवेच्छिशूनामपराधनं तत् ।
भ्रान्त्या च पूर्व्वं विहितं यदि स्यात्
पुनस्तदभ्यासयुजो भवेयुः ॥२७॥

पतस्तदर्थं नहि दण्डदान
वरं, परं ते विविधोपदेशैः ।
अन्यैरुपायै गुरवो यतेरन्
तन्नागनायाशु विवेकदक्षाः ॥ २८ ॥

रकान्ते वासिका तूष्णी तिरस्कारोऽवरोधनम्
वेत्रादानं प्रहारश्च वेतमः पयमस्तथा ॥२९

आगमप्रतिषेधश्च कियत्कालं, निरन्तरम् ।
निःसारणं तथाचान्त्यं,विद्यामन्दिरतोऽपवा३०

इमे प्रचलिताः प्रायो नियमाः सन्ति सर्व्वशः ।
राजकोषे तथान्यस्मिन् विद्यागारे प्रयत्नतः ३१

एभिर्दण्डै यंथाकालं यथादोषन्तु शिक्षकैः ।
विचिन्त्य प्रभुभिर्नित्यं, दण्डनीयाश्च बालकाः ॥
अत्यल्पदोषस्य क्षते वितर्कः

कोलाहलं चापि मिथःप्रचारं ।
रुष्टःस्थितिं मौनमनल्पकाल-
मुपस्थितो कालविलम्बनेन ॥३३॥
पाठस्य चानभ्यसनं तथैव
नातिऽवकाशे खलु बालकानाम् ।
आगच्छतां तत्र निरोधनं वै
घटीद्वयं पादघटीमितं वा ॥३४॥
निरीक्षकस्तत्र नियोजनीय-
स्तावत् स्वपाठं खलु संयतास्ते ।
सम्यक् पठेयु नियतेन्द्रिया वा
लिखेयुरेवं निजचित्ततुष्ट्यै ॥३५॥
अल्प प्रभूते च धनग्रहे नो
दण्डो मनाक् क्लेशकरः शिशूनाम् ।
यदत्र दुःखं भवति प्रभूतं
पित्रादिकानां सततं हि तेन ॥३६॥
अतो बालकश्चेन्महादोषभागी
यदानेन दण्डेन दण्ड्यस्तदानीम् ।
यथा बन्धुवर्गाः सदा दत्तचित्ताः

मुखेनैव गेहेऽपि तान् दण्डयेयुः ॥३७॥
सततं पुस्तकाभावे भोजनेन विलम्बने ।
चदत्ते मासिके वित्ते मलिनाम्बरधारणे ॥३८॥
एवंविधेऽपराधे हि दण्डो विनयदो मतः ।
अन्यदा न स दातव्यो बन्धूनां क्लेशकारकः॥३९॥
दैहिकानाञ्च दण्डानां दारुणो वेतसः सदा।
अतः स्वल्पापराधेषु पातनीयो न स क्वचित्॥४०॥
व्यवहारोऽस्य दण्डस्य भोषणस्य विशेषतः ।
यथा विद्यालये न स्यात्तथा कार्य्यं मनीषिभिः॥
आवश्यके वैतसदण्डकेऽपि
सामान्यतस्तं न गुरुर्विवेकी ।
गृह्णीत हस्तेन कदापि तूर्णं
किं कोपितो ना न करोति निन्द्याम् ॥४२॥
एतादृशे वैतसयष्टिरेवं
स्थाप्या स्थले तन्नयनाय यावत् ।
भवेद् विलम्बश्च, गुरोश्च तावत्
कोपः प्रशाम्येच्च भवेद् विवेकः ॥४३॥
दण्डः शिशुर्भ्यस्तस्ते सदैव

दण्डेन सम्यङ् नयवेतसेन ।
नान्यत्र चाङ्गे गुरुणा कदाचि-
द्धानिं विधत्ते ह्ययथाप्रयुक्तः ॥४४॥
प्रधानाध्यापको नित्यं दण्डेन मृदुना शिशु
प्रहरेच्च यथास्थानं, नान्यः कश्चन शिक्षकः॥
रहो बालकं ताडयित्वा प्रधानो
यथादोषमध्यापको वैतसेन ।
सुदण्डेन, भूयः समालिख्य हस्तं
निदेशावहे पुस्तके तूर्णमेतत् ॥४६॥
समस्तेषु वर्गेषु विद्यालयस्य
तथा प्रेष्य सम्पाठकानां सकाशम् ।
समाश्रावयेच्छात्रकान् भीतिहेतो
यथैवं शिशुः कोऽपि भूयो न कुर्यात् ॥४॥
मिथःसम्प्रहृत्याच्च यः शान्तिभङ्गं
विदध्याच्च विद्यालयस्यैव बालः ।
निषिधेत् तदा सङ्गमं तस्य तत्र
कियत्कालमार्यो गुरुः संविविच्य ॥४८॥
तन्नामभङ्गः परूषोऽस्ति दण्ड

आजन्म विद्यालयतो नितान्तं।
दयार्द्रचित्ता मृदुलस्वभावा-
स्तं नैव वाञ्छन्ति, विगर्हितं हि ॥४८॥
अनेन दण्डेन जनिः शिशूनां
व्यर्था समस्ता प्रतिजायते द्राक्।
उपायमन्यं यदि नैव विन्देद्
गुरुस्तदैतत् सुविचार्य्य कुर्य्यात् ॥५०॥
देहस्य चाङ्गं गलतीव भाति
यत् तद् विभिन्दन्ति यथा मनुष्याः।
त्राणाय शेषस्य, तथा विभिन्द्या-
द्दागस्कृतो नाम सुशासनाय ॥५१॥
क्लिश्यन्ति ये वै गुरवः कुमार्ग-
प्रयायिनश्छात्त्रगणस्य नाम।
इत्थं विजानन्तु सदा मनःसु
कर्तुं विनीतं नहि तं क्षमन्ते ॥५२॥
वदन्तु वाचा नहि वा ब्रुवन्तु
फलं त्विदं नाम समुच्छिदायाः।
अपेहि दूरं व्रज मन्दबुद्धे

कर्तुं विनीतं नहि पारयामः ॥५३॥
अतः परं किं, हृदये निधत्त,
लोकापवादस्तु भयङ्करोऽस्ति ।
हिताहितार्थं खलु बालकानां
प्रधानमूलं हि गुरुर्महात्मा ॥५४॥
दुष्टेऽविनीते सति बालकेऽस्मिन्
नश्यन्ति बाला: सकला: सुशीला: ।
कुसङ्गमासाद्य गुणा भवन्ति
दोषाः प्रकृष्टाः सततं धरायाम् ॥५५॥
विविच्य सम्यक् समवाप्य नूनं
प्राज्यं प्रमाणं विविधप्रयासैः ।
दुःशीलतायास्तु रहोऽस्य, नाम
छिन्द्याद् दुराचाररतस्य वाग्मी ॥५६॥
चरित्रसंशोधनमात्रमत्र
ालस्य लक्ष्यं खलु दण्डनस्य ।
म्रियेत लोको यदि वा गुडेन
तदा किमर्थो गरलप्रयोगः ॥५७॥
कार्य्यं प्रसिध्येन्मृदुना नयेन

...ा तदा किं कठिनेन तेन ।
...हस्य कोपि यदि कार्य्यसिद्धि-
...दाकिमर्थे वहुदूरयानम् ॥५८॥
...मायासेन यत्साध्यं, सिद्धिमेति विधानतः ।
...दा वाक्यव्ययेनाथ प्रासेन किं प्रयोजनम्५८
...ार्य्यं साम्ना यदा सिध्येत्, तदा दण्डेन किं तथा
...यदि वाचा वशं नैति, तदा दण्डप्रयोजनम्६०
सम्मानहानिः प्रतिजायते यै-
र्दण्डैः शिशूनां नहि ते विधेयाः ।
सर्वः कथामुत्कुरुते विरुद्धः
सन्दोप्यसैऽस्निर्बहुचालिन ॥६१॥
परिधाप्य शिरस्त्राण गार्दभ चाव बालकम् ।
भ्रामयेत् सर्ववर्गेषु शिशूनां कौतुकावहम् ६२
जानुपीडं स्थितिर्भूमौ विष्टरे वासिकाष्टदा ।
बंधनञ्च नखैर्गात्रे पादाघातोऽतिगर्हितः ६३
घोनाङ्गं विकृताकारं सम्वलज्ञावञ्च कश्चन ।
समीक्ष्य हसनञ्चैव यत्नेन परिवर्जयेत ॥६४॥
एभिः कुदण्डैर्नहि जातु शुद्धिः

कर्तुं विनीतं नहि पारयामः ॥५३॥
अतः परं किं, हृदये निधत्त,
लोकापवादस्तु भयङ्करोऽस्ति।
हिताहितार्थं खलु बालकानां
प्रधानमूलं हि गुरुर्महात्मा ॥५४॥
दुष्टेऽविनीते सति बालकेऽस्मिन्
नश्यन्ति बालाः सकलाः सुशीलाः।
कुसङ्गमासाद्य गुणा भवन्ति
दोषाः प्रकृष्टाः सततं धरायाम् ॥५५॥
विविच्य सम्यक् समवाप्य नूनं
प्राश्यं प्रमाणं विविधप्रयासैः।
दुःशीलतायास्तु रुजोऽस्य, नाम
छिन्द्याद् दुराचारलता यामी ॥५६
चरित्रसंशोधनमात्रमत्र
माल्यं लक्ष्यं खलु दण्डनमा।
म्रियेत लोको यदि वा गृहेन
सदा किमर्थी गरलप्रयोगः ॥५७॥
कार्यं प्रभिध्येमृदुना नयेन

यदा तदा किं कठिनेन तेन ।
एकस्मा कोऽपि यदि कार्य्यसिद्धि-
स्तदा किमर्थं बहुदूरयानम् ॥५८॥
अनायासेन यत्साध्यं, सिद्धिमेति विधानतः ।
तदा वाक्यव्ययेनात्र प्रयासेन किं प्रयोजनम्५९
कार्य्यं साम्ना यदा सिध्येत्, तदा दण्डेन किं वृथा
यदि बाधा वशं नैति, तदा दण्डप्रयोजनम्६०
सम्मानहानिः प्रतिजायते यै-
र्दण्डैः शिशूनां नहि ते विधेयाः ।
सर्पः फणामुत्कुरुते विस्फटः
सन्दीप्यतेऽग्निर्बहुचालनेन ॥६१॥
परिधाप्य शिरस्त्राणं गार्दभं चाव बालकम् ।
भ्रामयेत् सर्ववर्गेषु शिशूनां कौतुकावहम् ६२
जानुपीडं स्थितिर्भूमौ विष्टरे वातिकष्टदा ।
बन्धनञ्च नखैर्गात्रे पादाघातोऽतिगर्हितः ६३
दीनाञ्च विकृताकारं चञ्चलञ्चापरं कञ्चन ।
समीक्ष्य हसनञ्चैव यत्नेन परिवर्जयेत् ।
एभिः कुदण्डैर्नहि जात

कस्यापि दुष्टाचरणारतस्य।
भवन्ति ते प्रत्युत दोषभाजो
बालाः सुबाला मृदुलस्वभावाः ॥६५॥
दोषे कृते दोषिणमेव दण्ड्यात्
नान्यं कदाचित् तु विशुद्धभावम्।
अयुक्तदण्डः सततं प्रसूते
फलं ह्यनिष्टं सुविनीतमार्य्यैः ॥६६॥
भिन्द्याद् गवाक्षं यदि कोऽपिबालो
विद्यालयस्याच विचारणीयम्।
तच्छेदनं कर्म्म विनापि किं हि
स्यात् स शक्नोति निजस्वभावे ॥६७॥
चेत्तत्स्थितिर्नास्ति विनापि तेन
दण्डं तदा नार्हति दण्डनीयः।
अतोऽन्यथा शासनमस्य शश्वन्
न्याय्यं विधेयं गुरुणा सदैव ॥६८॥
दण्डप्रदाने समये हि याते
विचार्य्य सम्यङ् निजया तु मत्या।
समाचरेत् कृत्यमशेषविज्ञः

समीच्यकारी लभते हि सिद्धिम् ॥६६॥

पूर्वे ये नियमाः प्रोक्ताः कुदण्डस्य भयङ्कराः ।
प्रायःसर्वे न ते व्यर्थाः तत्त्वतः प्रतिभान्ति मे ॥

सुशासनस्य सङ्क्षेपात् तत्प्रचारस्य दण्डतः ।
नियमान् व्यलिखं पूर्व्वं सारमादाय सर्वतः ७०

पञ्चमप्रकाशः ।

सुशासनमीमांसा ।

साम्प्रतं कतिचिद्भेदान् लक्षणानि च तस्य वै ।
विलिख्य विषयादस्मात् विरंस्यामि यथामति

कोलाहलः श्रूयत एव नात्र
विद्यालये शान्तिगुणः समस्तात् ।
सर्व्वाणि कार्य्याणि सरन्ति सम्य-
गार्द्रं प्रमाणं हि सुशासनस्य ॥२॥
यस्याशयो नास्ति कदाचिदेव
विद्यालयस्तिष्ठतु सर्वकालम् ।
समाधिकल्पश्च शमप्रधानः

ारस्वरेणापि निशामनस्थः ।
ाज्ञातकोपस्य विपथाचित्तम्
ासादयेन्नैव कदाऽपि शिष्यम् ॥८॥
तस्यादेशस्य समेत्य तूर्णं
शनैः शनैस्तं मधुरस्वरेण ।
पीयूषकल्पेन सुधावहेन
प्रबोधयेद् वै विविधोपदेशैः ॥९॥
पठेत्तु सर्वं कियता स्वरेण
शृण्वन्ति बालाः सततं सुखेन ।
पाठौ विविच्यैव गुरुः प्रसन्नः
प्राध्यापयेत् तान् हि यथाविधेन ॥१०॥
करिष्यन्ति कोलाहलं शिक्षकाश्चेत्
तदा बालका आचरिष्यन्ति तद्वत् ।
पुनस्ते सहिष्यन्त एतादृशं वै
समस्तं तदानिष्टजातं कृतं तैः ॥ ११ ॥
अतः सावधानैः सदा तैः विभाव्यं
चरन्तं ध्वनिं पाठकाले च शिष्यम् ।
विधेयो न कोलाहलो भो भवन्त-

नदानीं निधिशेमुषाणां: मृगते: ॥ १२ ॥
गतावता नैव कथनेन भूयः
कोलाहलः शाम्यति नैव किञ्चित्।
गायद् विरामं पठनस्य कृत्वा
योधेन तूष्णीं गन्तु शिक्षकेण ॥ १३ ॥
स्तोम फलके धातः खिद्विकोमुपागमन्तः।
तहता विविधा देया गुरुभिरस्य शालये १४
हुर्मुहुर्नकर्तव्या पतेऽपि छित्वाङ्गिभिः।
स्तूनामातिशय्यं हि वर्ण्यतेऽत्र मनीषिभिः
ुशासनं यत्र सदा प्रवर्तते
चारवं नैव चरन्ति बालकाः।
या विरुध्यन्ति परस्परं तथा
पालयन्त्याशु गुरोर्निदेशनम् ॥ १६ ॥
ासज्जयन्ते हि मनः स्वकीये
ा गुरौ चानुदिनं नवीना
वर्धते भक्तिगुणास्तथैव
र्वन्ति शिष्यान् पुरतो जनानाम् ॥१७॥
ाद्यालये छात्रगणा मिथो वै

साहाय्यदानं वितरन्ति शश्वत् ।
सदाचरन्तश्च चरन्ति कृत्यं
कर्तव्यकालारतचेतसोपि ॥ १८ ॥
उदारनैपथ्यभृतो महेच्छा
अनिन्द्यदेशाः परभक्तिभाजः ।
नित्यं लभन्ते जनताकृताशी-
र्वादान् प्रशंसां महतोऽत्र लोके ॥ १९ ॥
सुयोग्यबालस्य विचारपूर्व्वकं
प्रशंसनं भूरि सुपारितोषिकम् ।
विना न संजायत एव मानवं
सुशासनं सर्वसुखावहं सदा ॥२०॥
प्रशंसापुरस्कारलाभाय चित्ते
भवेद् यादृशी भावना बालकानाम् ।
तथा साधुतासत्कृतिप्राप्त्यचिन्ता
नवा वर्धते तावती तत्र नित्यम् ॥२१॥
जुगुप्सा सदा दण्डनाद् भीतिरेवं
विधत्तस्तथा नास्य सत्ये प्रवृत्तिं ।
अतस्तद्वरा सम्मता सा प्रशंसा

विधेयापि शिष्यस्य विज्ञेन चाल्या ॥२२॥
सदा साधिका लाभदा नात्र लोके
न वा सा प्रतिष्ठां समाप्नोति कुत्र।
परं निन्द्यते सा बुधै वीतरागै-
र्यतो जायते मानवो गर्वशाली ॥२३॥
व्याख्याने पठने चैव योऽतिदक्षः शिशुर्भवेत्।
ज्ञातकृत्यं प्रशंसेत्तं लोकबुद्धिं न केवलम् २४
अकृतार्थोऽपि यो नित्यं यतते शुद्धचेतसा।
तस्योत्कर्षाय, कर्तव्या तत्प्रशंसापि शिक्षकैः२५
समक्षं न प्रशंसेत्तु बालकं जातु शिक्षकः।
परमेवंविधा कार्य्या,यथा विन्देत सोऽपि ताम्॥
परोक्षे स्तोत्रवादो वै तस्य कार्य्यः परं तथा।
यथान्यमुखतः सोऽपि श्रुत्वा तत्साधुवादनम्॥
दृष्टान्तः कारणो भूयः सदा कृत्यं समाचरेत्।
भृत्यः प्रशंसितः कार्य्यं सम्यक् कर्त्तुं हि चेष्टते॥
सुभक्तिभाजो न भवन्ति शिक्षकाः
न यान् सदा श्रद्दधते हि बालकाः।
विनिन्दनेनापि तथा प्रशंसने-

शानिलाभो भवतो न पार्थिनाम् ॥२८
र°ण शिशूनां प्रविभागकाले
र्य: प्रशंसा नियमेन कार्य्या ।
। निन्दनीया निखिला कदाचिद्
तो न निन्दा घटते समेषाम् ॥३०॥
प्रमदं यदा शिक्षको बालकानां
रिदत्ता परीक्षा भवद्भिः सुरम्या ।
दित् ते कृतार्थाः समाकर्ण्य दक्षाः
रिष्यन्ति चित्ते स्वहार्देन नित्यम् ॥३१॥
नुत्तीर्णतां ये गतास्तच तेऽपि
तिष्यन्त एवं सदा दत्तचित्ताः ।
भूयो भविष्याकृतार्थाः कदाचित्
प्रशंसामिमां ते यथा प्राप्नुयाम ॥३२॥
था पाठनं वो जनि निष्फला यो
वः शिक्षकस्येति संश्रुत्य सर्वे ।
हताशा महादुःखभाजस्तु याता
भविष्यन्त्यनुत्साहमालम्बमानाः ॥३३॥
रि बालका मादृशाः सन्ति सर्वे

स्वगेहे समाचिन्तयन्तः स्वचित्ते।
सुतोत्पन्नि तो मादृमाना नितान्त-
मनुत्साहिनो वस्तुतो येऽतिमन्दाः ॥
न कर्त्तव्यमालाय बालाय नित्यं
प्रशंसा प्रदेया सदा शिक्षकेण।
कृते मूल्यमेवन्तु तस्मात्तदानीं
कृसिष्यत्यवश्यं धरामण्डलेऽत्र ॥३५॥
कर्त्तव्यकार्य्यादधिकं विधत्ते
यो बालको नित्यमनिन्द्यवृत्तः।
स एव धन्यः खलु मर्त्यलोके
प्रशंसनीयस्तु विदां वरेण ॥३६॥
प्रशंसने तीव्रधियां न हानि-
श्चेत् तान् प्रशंसेद् विरलं मनीषी।
मन्दप्रवृत्तिः सरलस्वभावः
समाचरेच्चेद् यदि साधु कृत्यम् ॥३७॥
न्याय्या प्रशंसास्य तदा त्ववश्यं
प्रोत्साहितो वै लभते प्रमोदम्।
आनन्दितान्तःकरणः सदा हि

...स्यं स्वकीयं विदधाति सम्यक् (युग्म) ॥३९
...पिक्यान्तु परीक्षायां सम्यग् लब्धफलाः सदा
...षां बालका चात्र लभन्ते पारितोषिकम् ३...
...नस्त्र मासिकीं प्रायस्तुष्टां वर्गस्थितिं तथा ।
...पंनूपकानदान् विन्दन्ति च पुरस्कृतिम् ॥
...विद्यालयेभ्यो नो रोचन्ते पारितोषिकाः ।
...भि दोषाः प्रजायन्ते बालकेषु परस्परम् ४१
...तकार्य्यत्वमेवं ते विद्याक्रान्तचेतसः ।
...र्तव्यपालनस्त्वेव मुख्योपायं स्मरन्ति नो ॥ ४२॥
...र्तव्यपालनं तथ्यं कार्यं नः सर्वथा स्मृतम् ।
...ति चित्तेषु सर्वदा ध्येयमावश्यकं सदा ४३
...धाविनो ये प्रतिभान्विता वा
...विन्दन्ति पूर्वोक्तपुरस्कृतिं ते ।
...बालनाभावोऽपि कृतप्रतोषा
...विलम्बमानाः सततं स्वधर्मं ॥४४॥
...: सुशीला ये सूद्योगाः स्थूलबुद्धयः ।
...थेच्छं नैव विन्दन्ति स्त्रेपितं ते कदाचन ४५
...सुतस्तु विचारेण तद्दोषे वशंवदाः ।

निर्देशकारिण: सर्वे नाप्नुयन्ति मनीषितम्
युक्तियुक्तः पुरस्कारः शिक्षात्साहविवर्धकः।
इत्यादिः स्मृतिवृध्यादिमानसोत्कर्षहेतवे।
पृथक् पृथक् सदा देयो दैहिकोत्कर्षहेतवे।
सदाचाराय नित्सीम-स्थितये तु मनीषिणा॥
यदन्यच किंचित् पुरस्कारदाने
सुकाले हि बाला: प्रयाच्या: सदेति।
" सदाचारनैपुण्यसौजन्यतुष्टः
प्रयच्छन्ति चैतन् मुदा शिक्षका वः " ॥४६॥
नियमानुगमः कालो-पस्थितिःसाधुता सदा
इत्यादिविषयाः प्रोक्ताःस्वल्पाभ्यासस्य हेतवः।
अन्ये गुणास्तथा सन्ति स्वल्पायासेन बालक
गौण्या मन्दा लभन्ते च ये: सम पारितोषिक
व्यायामोऽपि भवेन्मुख्यं शासनस्य सुसाधन
एकादेशेन कुर्व्वन्ति कार्य्यं बाला हि भूरि
चक्षु:श्रोत्रमनःशक्तिरेतेनाशु विवर्धते।
झटित्यादेशसम्पालं शिक्षन्ते बालकाः सम
निर्देशसम्पालनमात्रमेव

...घ्यं सुलघ्यं हि मृगासनस्य ।
...यामतं प्रवदन्ति चाङ्गं
...ग्यकं तस्य सदा सुविज्ञाः ॥५४॥

षष्ठप्रकाशः ।

शिक्षकगुणदोषमीमांसा ।

...ध्यापनं यस्य तु जीविकास्या-
...मुख्या, तथा जन्म तदेव लोके ।
...ाद्यं स्वरघाकरणं प्रधानं
...तिशुतं येन हृदा सदैव ॥१॥
...शत्तमः सर्वगुणाकरः स
...ादृगध्यापक आर्य्यवंशः ।
...ष्पमतिश्च: स्थिरधीरुदारो
...नियोजनीयः पठनाधिकारे ॥२॥
...ावन्न काचिन्मम जीविका स्यात्
...प्रविद्या बहुलोपदाची ।
...त्त्विमामेव भृतिं करोमि
...ादृशं नैव नियोजयेद् वै ॥३॥
...ासोनहत्वा सदा योग्ययोग्यः

सुविद्वान् स्वकर्तव्यकार्य्यं विधत्ते।
दृढाङ्गोऽपि शश्वत् सदाचारयुक्तो
न तं योजयेच्छिक्षकं शिक्षकार्य्ये ॥४॥
विनिर्णीय चित्ते निजे यो महेच्छो
न यावद् धनोपार्जनोपायमन्यम्।
लभेयात्र तावत्त्विमां स्वल्पतोषां
विदध्यां भृतिञ्चेति नो कर्म्मयोग्यः ॥५॥
स्वाधीनवृत्तिः खलु पाठवृत्ति-
र्विद्यालये स्यात्तु यथावकाशम्।
कार्य्या विधेया सततं यथेच्छ-
मित्थं विजानन्ति न ते नियोज्याः ॥६॥
अध्यापनं द्वारमनल्पकीर्त्ते-
र्मूलं प्रधानं भुवि जीविकायाः।
सोपानमस्तीति, ततोऽन्यकार्य्यं
प्रभूतवित्तप्रदमाविभाति ॥७॥
अध्यापकस्यापि भविष्यतोऽत्र
स्वाधीतविद्यस्य महाशयस्य।
चित्ते विचाराङ्कुर आहितो वै

उदेष्यति प्राज्यतमो महोद्यः ॥८॥
प्रारब्धतोऽस्याः खलु जीविकाया
मध्यापने शिष्यगणस्य सम्यक्।
महाश्रमो वास्तिमहान् प्रयत्नः
कार्य्यो मयेति स्वधिया विभाव्यम् ॥९॥
विद्यालयाम्बुनिधिः प्रभूत-
वस्तुव्रजानां बहुजीविकानाम्।
बहूपयोगी भवितुं समर्थो
यथाश्रमो महतां महीयान् ॥१०॥
मचेतसा वै विहितः प्रयत्नः
परोपकारायप्यमात्यैरहम्।
स्वयं यदत्वेव कियद्दिनान्ते
यथेति विज्ञास्यति स स्वभावात् ॥११॥
गुरुः परानन्दततिं प्रविन्दते
कृतार्थकान् शिष्यगणान् विलोकयन्।
कृषीवलः स्वां कृषिमात्मरोपिताम्
यथा स पश्यन् फलितां प्रमोदते ॥१२॥
समग्रं सजीवामिव स्वां विलोक्य

सुनिर्माणकौशल्यमादर्शयन्तो।
यथा चित्रकारस्तु सम्मोदतेऽन्तः
सुमूर्तिं समस्ताङ्गसौन्दर्यपूर्णाम् ॥१३॥
सदा भावि भव्यं तथा बालकस्य
समायस्समाव्यंस्य वै शिक्षकस्य।
यतो मानसैर्दैहिकैश्चोपदेशैः
सुपुष्णाति बुद्धिं सदाचारमस्य ॥१४॥
व्यायामं विविधं बालं दैहिकं कारयंस्तथा।
पुष्णाति सततं देहं शिक्षकः सर्वसाधकः ॥
विशुद्धभावः समुपात्तविद्यः
सम्यक्त्रिवर्गं ससमाजमाशु।
आत्मानमानन्दयति प्रवीणः
देशोपकारस्त्र सदा विधत्ते ॥१६॥
धरामण्डले सर्वलोकाः समेताः
प्रशंसन्ति तं प्रीणयन्ते च शश्वत्।
सदा शङ्करः शं तनोत्यस्य तुष्टः
समाराधितो भक्तिभावैर्नवीनैः ॥१७॥
धरागमार्गा खलु पारदृश्वा

क्षमते सर्वथा कश्चिन् निर्बलो यद्यवतः २३
कर्तव्यानि महान्त्यत्र सन्ति भूरीणि धर्मतः।
यानि, देहबलोपेतः तानि कर्तुं क्षमस्ततः२४
वेगेन वा विलम्बेन तथालस्यवशङ्गतः ।
यथावन्नैव शक्नोति कर्त्तुं कार्यं हि तत्त्वतः२५
इमे शारीरिका दोषा न भवेयुस्तु शिक्षके।
एकाक्षत्वं तथा स्थौल्यं चिबुकं वक्रजानुकम् २६
दुःस्वरो नासिकाभङ्गो बाधिर्यं पङ्गुता तथा।
श्रोत्रच्छेदोऽथकुब्जत्वमन्या च विकलाङ्गता२७
अध्यापकोत्थान् बहुधा हि दोषान्
एतादृशानन्यविधान् समीक्ष्य ।
सन्मानसाः साधुजना द्रवन्ति
हसन्ति मन्दं कुटिलस्वभावाः ॥२८॥
समादरं प्रेम च भूरि योग्यं
कुर्य्युर्न दोषैरिह बालका यैः ।
सत्कारयोग्या अपि वै गुणाढ्याः
शिक्षाप्रदास्तान् नहि दर्शयेयुः ॥२९॥
सम्भाषणं स्यान्मधुरं रसाक्तं

स्पष्टं समयस्य सुखार्थबोधम् ।
दत्वाश्च यथालयितुं समर्थो
वाद्यं सुकोयां हि यथावकाशम् ॥३०॥
यः वाद्ययन्त्रं निजचित्तकृत्या
शक्नोति चोद्घाटयितुं सुखेन ।
यथावकाशस्य विधातुमाशु
स शिक्षकः स्यात्सुजनरञ्जनाय ॥३१॥
तन्नेत्रशालिच तथा सुतीक्ष्णा
यया सुखं पश्यति सर्वशिष्यान् ।
तत्कर्णसामर्थ्यमपीह लोके
स्मन्दशब्दस्य शृणोति येन ॥३२॥
वाकारनिर्माणविधौ विचित्रा
वाक् चातुरी यस्य हि सम्भवेऽपि ।
र्ष्या तत्र कदापि कुर्यात्
तरं चेष्टितमाशु नित्यम् ॥३३॥
नासाङ्कोषनं प्रायः श्मश्र्वादिस्पर्शनं तथा ।
र्णकाले करेणापि न विदध्यात् कदाचन ३४
कुर्वन्ति जानन्तो ह्येतत् प्रायो मुहुर्मुहुः ।

उपहासरताः शश्वद् रुष्टो बालाः परस्पर:
उज्ज्वलं निर्मलं वासो वसानः प्रियशिष्यश्
शुद्धान्तःकरणो नित्यं प्रसन्नो गुरुरुच्यते ॥३६
परिहासकरं यद् यद् बालानां भवेत्
तत्तत् परिहरेन्नित्यं शिक्षको हितकाम्यया

सत्यप्राणं मन आमनन्ति
सज्ज्ञानतोयै यदि न प्रपूर्येत् ।
तदाशिशं तत् सततं विशुष्ये-
दतस्तदर्थं बहुलं यतेत ॥३८॥

अधीतं स्मरेच्चापि नूनं पठेद्वै
प्रबन्धं विचित्रं सदा ज्ञानहेतोः ।
तथा शिक्षितुं नूतनं वस्तु नित्यं
यतेतात्र कार्यो न कश्चिद् विचारः ॥३९॥

ततः पाठनीयं विषयं नवीनं
पुरातनं वा प्रविधाय चेतः ।
निविश्य सम्यक् सवितर्कमेव
यतेत नित्यं स्वयम् शिक्षणाय ॥४०॥
अस्पष्टमप्यत्र संशयकं वा

...जिज्ञासते प्रयतं बालवृन्दम्।
...दा पाठकाले गुरुं, चेत् स पूर्णं-
...द्रां वदेदन्यथा मूकवत् स्यात् ॥४१॥
...सिष्यन्ति बालास्तदैनं निरीक्ष्य
...स्यशं छात्रोद्गमनं केचिदेवम्।
...रिष्यन्ति कोलाहलं चेति मन्दा
...जानात्ययं किञ्चिदेतद् विमृष्टम् ॥४२॥
...वेत्ति यद् यत् स्वयमेव विज्ञ-
...स्तत् सयत्नं विविधैरुपायैः।
...मनोहरैर्बोधयितुं यतेत
...म्यग् यथाबुद्धिबलं स्वशिष्यान् ॥४३॥
...थापात्रबुद्धिप्रकर्षं विलोक्य
...सदा तावती शिक्षकेणात्र शिक्षा।
...प्रदेया, सुपात्रे स्थिता वर्धते सा
...स्थितिं नैति वस्तु प्रभूतं यतोऽल्पे ॥४४॥
...दुत्कर्षसम्पादयिता न कश्चिद्
...वेद् विद्यया प्राज्यया वा प्रवीणः।
...शक्तिन्तु तां वर्धयेद् वै प्रयत्नं ...

परस्मै यथा शक्नुयाद् दातुमव ॥४५॥
अदेयं कियच्चेति देयं कियद् वा
विज्ञानात्तु मत्वा सदा पाठको हि।
स्थितिं मानसे नैति तावच्छिशूनां
स वेत्यत्र यावद् यतो माननीयः ॥४६॥
रुचिर्मन्दमन्दं यतो बालकानां
सदा वर्धते पाठ्यपुस्ते नवीना।
अतस्तद्धितैश्च यथेष्टं, सहन्ते
महादुःखजालं नवं शिक्षकास्ते ॥४७॥
सुवार्त्तावसनैर्नित्यं भूषितैर्विषयैर्नवैः।
सैतिहासिकतत्त्वैश्च सर्वेषां चेत आहरेत् ॥
सत्यवृत्ति दया न्यायः कर्मेच्छा च पवित्र
अन्तर्बोधश्च सुप्रीतिः सदा धर्मिष्ठता गुणाः
सम्पन्नस्तु गुणैरेतैः शिक्षको मानभाजनम्
उत्तमो गण्यते लोके तद्धीनश्चाधमो बुधैः
प्रत्यक्षं वा परोक्षञ्चेत् वदेन्मिथ्या यदा गुरुः
बाला वा संशयग्रस्ता जानीयुस्तद्वचोऽनृत
तदादेशं न ते नूनं पालयेयुः कथञ्चन।

मदुक्तमेतद् गिरुधप्रमादात् ।
मदाशयं प्राप्य महीय लोके
तनिष्यते भूरिफलं नवीनम् ॥५७॥
विलोक्य नीतिञ्च विविच्य सम्यक्
सारं समादाय ततश्च लोकात् ।
पुस्तकमेतं व्यलिखं हिताय
नित्यं शिशूनाञ्च मुदे बुधानाम् ॥५८॥

उत्तरार्द्धप्रारम्भः ।

सप्तमप्रकाशः ।

अथारुणेरुपाख्यानम् ।

आयोदधौम्यो विदितो धरित्र्यां
कश्चिन्महात्मा महतां वरेण्यः ।
शिष्यास्त्रयस्तस्य वशंवदा वै
सौजन्यसारा गुरुभक्तिनिष्ठाः ॥१॥
दक्षा बभूवुः श्रुतिकीर्तिवित्ता
विद्याचणाः सर्वगुणैरुपेताः ।

स एवमुक्तो गुरुराय्यवर्य्यः,
सम्भूय सर्व्वे वयमाशु तत्र।
गच्छेम, यातः स महानुराग
इत्यादिशत् तान् प्रियशिष्यकान् स्वान्
स तत्र यात्वेति समानुहाव
वत्सारुणे क्वासि समेहि तूर्णम्।
श्राकर्ण्य तद्वाक्यमरस्तु तस्मा-
दुत्थाय चैनं विधिवद् ववन्दे ॥८॥
केदारखण्डं सहसा विदार्य्य
समुत्थितोऽभूर्गुरुभक्तिनम्रः।
उद्दालकाख्यो महिमण्डलेऽत्र
ख्यातो भविष्यसत एव सौम्य ॥९॥
अनुष्ठितं मद्वचनं त्वया य-
च्छ्रेयश्च तस्मात् खलु लप्स्यसे त्वम्।
सर्वाणि शास्त्राणि च सर्ववेदा
भास्यन्ति त्वच्चेतसि मत्प्रसादात् ॥१०॥
प्रसन्नचित्तेन कृतप्रसादो
दयालुनाथो गुरुणा विनम्रः।

भैक्ष्ये ण दृत्तिमागयन् कथोमो-
न्नुदीरयामास गुरुर्विनोत: ॥४॥

गुरुरुवाच।

भैक्ष्यमाहरित्वा गुरवेऽनिवेद्य
नो भक्षणीयमधुना कदाचित्।
अतिक्रमो ये महतां निहन्ति
श्रेय:, सदाज्ञा हि सुपालनीया ॥५॥

शिष्यउवाच।

तथेति तस्यावितथं निदेशं
संश्रुत्य भूय: स जुगोप धेनू:।
भैक्ष्यमाहरित्वा गुरवे च सर्वं
प्रवेदयन्नित्यमनिन्द्यमूर्तिः ॥६॥

...ह्लात्यशेषं स्म गुरु: सदैव
...च्यञ्च तस्मादपि विशुद्धचित्तात्।
...त्वा तथेति प्रमना अरच्छद्
पूर्ववच्चापि गुरुं ववन्दे ॥७॥

तदाभिधायेति गतो विनम्रः।
संरक्ष्य धेनूर्दिनमात्ममाने
गुरुं समभ्येत्य पुनर्ववन्दे ॥११॥
पीनं तथैवापि विलोक्य शिष्यं
भूयो बभाषे गुरुरर्थ्यकृत्यम्।
मया निषिद्धस्तु निदेशवर्त्ती
नमद्दिनकस्य करोषि कृत्यम् ॥१२॥
वत्सोपमन्यो निखिलं त्वदीयं
भैक्ष्यस्य गृह्णामि, न वै तथानात्।
करोषि, पीनोऽसि भृशं तथापि
कथं समावर्त्तयसे स्ववृत्तिम् ॥१४॥
स एवमुक्तो गुरुणा हितेन
श्रावो विनीतो निजगाद चेति।
पयस्विनीनाम्पयसा महात्मन्
स्वामिदानीं प्रकरोमि वृत्तिम् ॥१४॥
स्वातिथिश्चाद्यभुजामभीष्ट-
म्यादिकानां पयसा गवां नः।
न वृत्ति र्भवता कदाचि-

तदाभिधायेति ययौ निलयः ।
संरक्ष्य धेनूर्दिवसावसाने
गुरुं समभ्येत्य पुनर्ववन्दे ॥११॥
पीनं तथैवापि विलोक्य शिष्यं
भूयो बभाषे गुरुरर्थ्य इत्थम् ।
मया निषिद्धस्तु निदेशवर्त्ती
न भैक्षकस्य करोषि कृत्यम् ॥१२॥
वत्सोपमन्यो निखिलं त्वदीयं
भैक्ष्यस्य गृह्णामि, न वै तवान्नात् ।
करोषि, पीनोऽसि भृशं तथापि
कथं समावर्त्तयसे स्ववृत्तिम् ॥१४॥
स एवमुक्तो गुरुणा हितेन
छात्रो विनीतो निजगाद चेति ।
पयस्विनीनाम्पयसा महात्मन्
गवामिदानीं प्रकरोमि वृत्तिम् ॥१
देवातिथिश्राद्धभुजामभीष्ट-
सम्पादिकानां पयसा गवां नः ।
पेया न वृत्ति भवता कदाचि-

[illegible] सत्कारिमुखौ
[illegible] निजधाम यातुम् ॥२९॥
[illegible] सम्प्रमोद
[illegible] ऽऽदर्यम् ।
इत्थं गिरा सानुनय तदा मा
प्रभात दृष्टा च तमार्ध्यगृह्यम् ॥३०॥
गच्छाग्र पौत्र नृपचक्रचूडा-
मणि महामात्यगणैः प्रजुष्टम् ।
महाद्रयान् महनीयकान्तिं
गजव्रजाश्वजनलक्ष्यगामं ॥३१॥
निजाङ्गशोभाजितमारपत्ना
राज्ञ्या पिनद्धे च दयार्द्रमूर्त्या ।
याचति कर्णाभरणे मदर्थं
वं कुण्डले ते ऽतिमहार्घचित्रे ॥३२॥
इमे चतुर्थे भविता हि पुण्यकं
हाव्रतं तच्च पिधाय कर्णयोः ।
कुण्डले विप्रवरान् महात्मनः
ामयं भोजयितुं यथाविधि ॥३३॥

गतस्त्वमाहूय स्वर्णादिमृतो
वाञ्छामि मात निजधाम यातुम् ॥२९॥
मातस्तदाज्ञापय सम्प्रमोद
गर्भंमये किमपान्तरायम्।
इतीरिता मानुनय तदा सा
सभागत दृष्टा च नमाग्र्यसुनुम् ॥३०॥
गच्छाशु पौत्र नृपचक्रचूडा-
मणि महामात्यगणैः प्रजुष्टम्।
महादयान्तं महनीयकान्तिं
गजवक्त्रजारञ्जनलक्ष्यगीत ॥३१॥
निजाङ्गशोभाजितमारपना
राज्ञ्या पितर्षे च दयार्द्रमूर्त्या।
याचेति कर्णाभरणे महार्घे
त्वं कुण्डले ते ऽतिमहाविचित्रे ॥३२॥
दिने चतुर्थे भविता हि पुण्यके
महाव्रतं तत्र विधाय. कर्णयोः।
सुकुण्डले विप्रवरान् महात्मनः
प्रकामये भोजयितुं यथाविधि ॥३३॥

तद्वाचमाकर्ण्य सुविस्मितः सन्
क्षणं विमृश्याथ जगाद राजा।
उच्छिष्ट आस्ते नियतं भवान् वै
न साऽशुचिर्दृष्टिपथं प्रयाति ॥२२॥
स प्राङ्मुखः क्षालितहस्तपाद
आचाम्य निःशब्दविशुद्धतोयैः।
त्रिस्त्रिस्तथा खानि विशोध्य सम्य-
गन्तःपुरं प्राविशदाशु पूतः ॥२३॥
पूतान्तरात्मा स ददर्श तत्र
सर्वाङ्गसौन्दर्य्ययुतां मनोज्ञाम्।
अगण्यदासीपरिसेविताङ्घ्रिं
लक्ष्मीमिवान्यां वरविष्टरस्थाम् ॥२
आयान्तमेनं तमनर्घशीला
त्यक्तासना सा हि कृतप्रणामा।
कृतातिथेयं विधिवद् विधिज्ञा
त्वपूपुजत् साधु सपर्य्ययालम् ॥२५
दत्त्वाशिषं विष्टरभाजमार्य्यं
कृताञ्जलिस्तं निजगाद राज्ञी

निरापराधो न मया प्रगल्भः
श्रेयस्तवोपस्थितमद्य सत्यम् ॥२८॥
मनीषितं सर्वविधं त्वदीयं
सिद्धिं समेयान्मदनुग्रहाद्धि ।
शुश्रूषिता वत्स यथार्थतोऽहं
त्वयातिहर्षाकुलचित्तवृत्तिः ॥२९॥
प्रसन्नचित्तः समवाप्तकाम-
स्ततः स विप्रः प्रथितस्वभावः ।
महात्मनस्तस्य गुरोः सकाशं
जगाम तूर्णं हि दयार्णवस्य ॥३०॥
विलोक्य चैनं मुदितान्तरात्मा
पप्रच्छ वाग्मी स हिताभिलाषी ।
उत्तङ्क वत्साद्य चिरायितं ते
कथं तदाचक्ष्व यथार्थतो माम् ॥३१॥
इत्थं स पृष्टो गुरुणा यथावत्
संवर्णयामास समग्रमग्राम् ।
पातालवृत्तञ्च तथाद्भुतं तत्
मार्गे यथा तत्र विलोकितं यत् ॥३२॥

पक्षाद्यमकाद्य ।

नागस्तुसन्दर्शनजातजात-
कुतूहलाक्रान्तमना मनस्वी ।
जिज्ञासते स्म स्वगुरुं दयालुं
तद्धेतुमाश्चर्य्यकरं महान्तम् ॥२३॥

हयाधिरूढः पुरुषो विदृष्टो
योऽय त्वयैरावतपृष्ठनिष्ठम् ।
वृन्दारकैर्वन्दितपादपद्म-
माखण्डलं मत्सुहृदं ह्यवेहि ॥२४॥

तद्गोमयं तद्वृषभस्य सौम्य
पीयूषमर्हन् समवेहि शश्वत् ।
येनैव रक्षा तव जीवनस्य
निर्विघ्नजाता भुजगालयेऽपि ॥२५॥

हयाधिरूढं पुरुषं तथा त्वं
जानीहि विद्वन् मघवन्तमार्य्यम् ।
पश्वश्च वह्निं सततं स्वपित्रे
निधेहि सन्दीपितनागलोकम् ॥२६॥

आखण्डलः खण्डितशत्रुवर्गः
सखा गरीयान् महिमावदातः ।

निरपराधो न मया प्रशप्तः
श्रेयस्तवोपस्थितमद्य सत्यम् ॥२८॥
मनोषितं सर्वविधं त्वदीयं
सिद्धिं समेयान्मदनुग्रहाद्धि।
शुश्रूषिता वत्स यथार्थतोऽहं
त्वयातिहर्षाकुलचित्तवृत्तिः ॥२९॥
प्रसन्नचित्तः समवाप्तकाम-
स्ततः स विप्रः प्रथितस्वभावः।
महात्मनस्तस्य गुरोः सकाशं
जगाम तूर्णं हि दयार्णवस्य ॥३०॥
विलोक्य चैनं मुदितान्तरात्मा
पप्रच्छ वाग्मी स हिताभिलाषी।
उत्तङ्क कस्माच्च चिरायितं ते
कथं तदाचक्ष्व यथार्थतो माम् ॥३१॥
इत्थं स पृष्टो गुरुणा यथावत्
संवर्णयामास समस्तमर्थम्।
पातालवृत्तञ्च तथाद्भुतं तत्
मार्गे यथा तत्र विलोकितं यत् ॥३२॥

निरपराधो न मया प्रणामः
गंगासागरोपस्थितमद्य मत्वम् ॥२८॥
मनोषितं मर्षमिदं त्वदीयं
सिद्धिं समेयाद्दनुपाति ।
गुरुपिता वत्स यथार्थतोऽहं
त्वयातितर्पाकुलचित्तवृत्तिः ॥२९॥
प्रसन्नचित्तः समवाप्तकाम-
स्ततः स विप्रः प्रथितस्वभावः ।
महात्मनस्तस्य गुरोः सकाशं
जगाम तूर्णं हि दयार्णवस्य ॥३०॥
विलोक्य चैनं मुदितान्तरात्मा
पप्रच्छ वाग्मी स हिताभिलाषी ।
उत्तिष्ठ वत्सात्र चिरायितं ते
कथं तदाचक्ष्व यथार्थतो माम् ॥३१॥
इत्थं स पृष्टो गुरुणा यथावत्
संवर्णयामास समग्रमर्थम् ।
पातालवृत्तञ्च तथाद्भुतं तत्
मार्गे यथा तत्र विलोकितं यत् ॥३२॥

निरापराधो न मया प्रणष्टः
श्रेयस्करोपस्थितमद्य मत्वम् ॥२८॥
मनोषितं मत्प्रियं त्वदीयं
सिद्धिं समेयान्मदनुग्रहाद्धि ।
गुरोर्गिरा वत्स यथार्थतोऽहं
त्वयातिहर्षाकुलचित्तवृत्तिः ॥२९॥
प्रसन्नचित्तः समवाप्तकाम-
स्ततः स विप्रः प्रथितस्वभावः ।
महात्मनस्तस्य गुरोः सकाशं
जगाम तूर्णं हि दयार्णवस्य ॥३०॥
विलोक्य चैनं मुदितान्तरात्मा
पप्रच्छ वाग्मी स हिताभिलाषी ।
उवाच वत्सात्र चिरायितं ते
कथं तदाचक्ष्व यथार्थतो माम् ॥३१॥
इत्थं स पृष्टो गुरुणा यथावत्
संवर्णयामास समग्रमग्रम् ।
पातालवृत्तञ्च तथाद्भुतं तत्
मार्गे यथा तत्र विलोकितं यत् ॥३२॥

निरापराधो न मया प्रशप्तः
श्रेयस्तवोपस्थितमद्य सत्यम् ॥२८॥
मनीषितं सर्वविधं त्वदीयं
सिद्धिं समेयान्मदनुग्रहाद्धि ।
शुश्रूषिता वत्स यथार्थतोऽहं
त्वयातिहर्षाकुलचित्तवृत्तिः ॥२९॥
प्रसन्नचित्तः समवाप्तकाम-
स्ततः स विप्रः प्रथितस्वभावः ।
महात्मनस्तस्य गुरोः सकाशं
जगाम तूर्णं हि दयार्णवस्य ॥३०॥
विलोक्य चैनं मुदितान्तरात्मा
पप्रच्छ वाग्मी स हिताभिलाषी ।
उत्तङ्क वत्सात्र चिरायितं ते
कथं तदाचक्ष्व यथार्थतो माम् ॥३१॥
इत्थं स पृष्टो गुरुणा यथावत्
संवर्णयामास समस्तमग्राम् ।
पातालवृत्तस्य तथाद्भुतं तन्
मार्गे यथा तत्र विलोकितं यत् ॥३२॥

निरापराधो न मया प्रशप्तः
श्रेयस्तवोपस्थितमद्य सत्यम् ॥२८॥
मनीषितं सर्वविधं त्वदीयं
सिद्धिं समेयाम्मदनुग्रहाद्धि ।
शुश्रूषिता वत्स यथार्थतोऽहं
त्वयातिहर्षाकुलचित्तवृत्तिः ॥२९॥
प्रसन्नचित्तः समवाप्तकाम-
स्ततः स विप्रः प्रथितस्वभावः ।
महात्मनस्तस्य गुरोः सकाशं
जगाम तूर्णं हि दयार्णवस्य ॥३०॥
विलोक्य चैनं मुदितान्तरात्मा
पप्रच्छ वाग्मी स हिताभिलाषी ।
उत्तङ्क वत्साद्य चिरायितं ते
कथं तदाचक्ष्व यथार्थतो माम् ॥३१॥
इत्थं स पृष्टो गुरुणा यथावत्
संवर्णयामास समग्रमग्रम् ।
पातालवृत्तञ्च तथाकृतं तत्
मार्गे यथा तत्र विलोकितं यत् ॥३२॥